

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Van gedenken en vooruitdenken

Enkele conclusies

van Boom, W.; Akkermans, B.; Bollen, C.; de Graaf, T.; van Gulijk, S.; Jansen, C.; Klaassen, C.; Loos, M.; Pavillon, C.; Rijnhout, R.; Schelhaas, H.; Snel, M.

Publication date

2023

Document Version

Final published version

Published in

Vooruitgedenkboek Burgerlijk Wetboek 1992-2022

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/in-the-netherlands/you-share-we-take-care>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Boom, W., Akkermans, B., Bollen, C., de Graaf, T., van Gulijk, S., Jansen, C., Klaassen, C., Loos, M., Pavillon, C., Rijnhout, R., Schelhaas, H., & Snel, M. (2023). Van gedenken en vooruitdenken: Enkele conclusies. In W. van Boom, B. Akkermans, C. Bollen, T. de Graaf, S. van Gulijk, C. Jansen, C. Klaassen, M. Loos, C. Pavillon, R. Rijnhout, H. Schelhaas, & M. Snel (Eds.), *Vooruitgedenkboek Burgerlijk Wetboek 1992-2022* (pp. 331-345). Boom juridisch. <https://www.torrossa.com/en/resources/an/5486747>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

VOORUITGEDENKBOEK BURGERLIJK WETBOEK 1992-2022

Onder redactie van:

Willem van Boom (Nijmegen)
Bram Akkermans (Maastricht)
Carlos Bollen (Aruba)
Tycho de Graaf (Leiden)
Stéphanie van Gulijk (Tilburg)
Chris Jansen (Amsterdam VU)
Carla Klaassen (Nijmegen)
Marco Loos (Amsterdam UvA)
Charlotte Pavillon (Groningen)
Rianka Rijnhout (Utrecht)
Harriët Schelhaas (Rotterdam)
Marnix Snel (Curaçao/Nijmegen)

Boom juridisch
Den Haag
2023

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2023 De auteurs | Boom juridisch

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet of de reprorechtregeling van Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het verveelvoudigen en openbaar maken van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave als toelichting bij het onderwijs, bijvoorbeeld in een (digitale) leeromgeving of een reader (art. 16 Auteurswet), dient een regeling te worden getroffen met Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6212-790-6
ISBN 978-94-6212-791-3 (e-book)
NUR 822

www.boomjuridisch.nl

Enkele conclusies

Redactie

18.1 ALGEMEEN

In dit laatste hoofdstuk trekken we een aantal conclusies; we kiezen daarbij een aantal thema's die op verschillende plekken in het boek een rol spelen en die naar onze smaak relevant zijn om wat nader op in te zoomen. Allereerst kijken we in paragraaf 18.2 naar de meergelaagde rechtsorde die met name onder invloed van het EVRM en het EU-recht de afgelopen dertig jaar is uitgebouwd binnen het privaatrecht. Die invloed is soms subtiel en dan weer woest uitdagend. Verschillende bijdragen vragen daar aandacht voor. Vervolgens bespreken we in paragraaf 18.3 de bijdragen over de opkomst van nieuwe technologie, hoe specifieke regelgeving daar kaders voor stelt en hoe die kaders zich verhouden tot het tamelijk *low tech*-gehalte van het BW. De actuele noodzaak om onze maatschappij en economie te verduurzamen en meer circulair te maken dan deze de afgelopen dertig jaar was, komt in paragraaf 18.4 aan bod. Ons Koninkrijk kent verschillende BW's en daarom is er alle reden voor vergelijking. De bijdragen die daarover gaan, worden besproken in paragraaf 18.5. Ten slotte besteden we in paragraaf 18.6 aandacht aan de academische context: de veranderingen in de manier waarop we de afgelopen dertig jaar het BW bestudeerden.

18.2 EUROPA EN HET BW

Bij de invoering van Boek 3, 5 en 6 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek in 1992 was 'Europa' nauwelijks in beeld. Toegegeven, in het al eerder ingevoerde Boek 1 waren de gevolgen van het *Marckx*-arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens verdisconteerd.¹ Op het terrein van het rechtspersonenrecht was het eveneens al eerder ingevoerde Boek 2 beïnvloed door regelgeving van (toen) de Europese Economische Gemeenschap.² De eerste richtlijn op het terrein van het

1. EHRM 13 juni 1979, NJ 1980, 462 m.nt. E.A. Alkema (*Marckx/België*). Vgl. art. 1:199 BW.
2. Zie hierover in algemene zin Asser/Maeijer & Kroeze 2-I* 2015/32.

vennootschapsrecht had al geleid tot de invoering van de bv als nieuwe rechtsvorm, maar ook nadien zijn veel grote wijzigingen in het rechtspersonenrecht (mede) het gevolg geweest van Europese regelgeving.³ Op het gebied van het vermogensrecht was de invloed van 'Brussel' tot 1992 echter beperkt. Er was een klein aantal Europese richtlijnen die her en der waren geïmplementeerd. Zo werden twee EEG-richtlijnen die al in het oude BW waren geïmplementeerd, overgezet naar de nieuwe codificatie: de Richtlijn misleidende reclame en de Richtlijn productaansprakelijkheid.⁴ Twee andere richtlijnen, de Colportagerichtlijn en de Richtlijn handelsagentuur, waren buiten het BW gehouden.⁵ Voor het overige gold: 'Europa, ach ja, dat is voor het publiekrecht wel interessant, het biedt interessante mogelijkheden voor het rechtspersonenrecht, maar in het vermogensrecht hoeven we daar niet echt iets mee.' Die opvatting werd korte tijd later steeds moeilijker houdbaar. Met de in 1993 vastgestelde Richtlijn oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten⁶ kon nog rekening worden gehouden bij de vaststelling van de nieuwe regeling voor algemene voorwaarden in afdeling 6.5.3 BW. De Richtlijnen pakketreizen, timeshare en zelfs koop op afstand konden als tamelijk exotische onderwerpen in Boek 7 BW worden 'weggestopt'.⁷ Dit werd een stuk lastiger met de Richtlijn consumentenkoop, al voldeed de in titel 7.1 BW opgenomen regeling al grotendeels aan deze richtlijn.⁸ Sinds de eeuwwisseling dringt een niet aflatende stroom 'oneigen' rechtsfiguren 'ons' BW binnen. De Richtlijn betalingsachterstanden bij handelstransacties leidde tot de nieuwe figuur van de wettelijke handelsrente in artikel 6:119a BW,⁹ en de Richtlijn elektronische handel zelfs tot uitgebreide nieuwe regelingen in Boek 3 en Boek 6,¹⁰ om van de implementatie van de Richtlijn oneerlijke handelspraktijken in afdeling 6.3.3a BW en de Dienstenrichtlijn in de nieuwe afdeling 6.5.2a BW nog maar te zwijgen.¹¹ Opvallend is dat richtlijn-bepalingen onder druk van de Europese Commissie woordelijk en *in extenso* in het BW worden overgenomen. Dat, gevoegd bij de gestaag groeiende hoeveelheid Europees privaatrecht, maakt dat van de oorspronkelijke nummering van wetsartikelen hier en daar weinig is overgebleven. Waar we met de implementatie van de

3. Eerste Richtlijn 68/151/EEG (Bv-richtlijn).

4. Zie resp. Richtlijn 84/450/EEG (Misleidende reclame), geïmplementeerd bij Wet van 6 juni 1980, *Stb.* 1980, 304 en Richtlijn 85/374/EEG (Productaansprakelijkheid), geïmplementeerd bij Wet van 13 september 1990, *Stb.* 1990, 487. Met deze wet werden art. 1407a tot en met 1407j BW ingevoerd.

5. Richtlijn 85/577/EEG (Colportagerichtlijn), geïmplementeerd bij Wet van 3 juli 1989, houdende wijziging van de Colportagewet, *Stb.* 1989, 301 resp. Richtlijn 86/653/EEG (Handelsagentuur), geïmplementeerd in het Wetboek van Koophandel bij Wet van 5 juli 1989, *Stb.* 1989, 312.

6. Richtlijn 93/13/EEG (Oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten).

7. Richtlijn 90/314/EEG (Pakketreizen), Richtlijn 94/47/EG (deeltijdgebruik onroerende goederen), resp. Richtlijn 97/7/EG (koop op afstand).

8. Richtlijn 1999/44/EG (Consumentenkoop en garanties).

9. Richtlijn 2000/35/EG (Betalingsachterstand bij handelstransacties).

10. Richtlijn 2000/31/EG (Diensten van de informatiemaatschappij), geïmplementeerd in art. 3:15a-3:15f en art. 6:227a-6:227c BW.

11. Richtlijn 2005/29/EG (Oneerlijke handelspraktijken), geïmplementeerd in art. 6:193a-6:193j BW; Richtlijn 2006/123/EG (Dienstenrichtlijn), geïmplementeerd in 6.5.2a BW (art. 6:230a-6:230f BW).

Richtlijn consumentenrechten en de Richtlijn privaatrechtelijke handhaving mededingingsrecht nog net toekonden met de letters van het alfabet als toevoeging aan de artikelnummers,¹² zijn we bij de omzetting van de Richtlijn digitale inhoud en digitale diensten inmiddels toe aan *dubbele* letters: artikel 7:50aa tot en met 50ap BW in titel 7.1AA BW.¹³

Al die Europese regels leiden dus in elk geval tot een spaghetti van wetsartikelen. Sommigen zullen met weemoed terugdenken aan het netjes aangeharkte BW van 1 januari 1992 en klagen dat al die Europese invloeden de fraaie systematiek en coherentie van ons burgerlijk recht in gevaar brengen.¹⁴ Maar het zou veel te beperkt zijn, of zelfs ronduit misleidend, om alleen met die weemoedige blik naar de ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar te kijken. Het Unierecht heeft het Nederlandse privaatrecht ook veel gebracht. Naast soms wat exotisch ogende onderwerpen als pakketreizen heeft ‘Europa’ ons een juridisch raamwerk geboden om in te spelen op het ontstaan van het internet en daarmee van het elektronisch contracteren. De regels over koop op afstand, ontworpen met het oog op de traditionele postorderbedrijven, bleken bijvoorbeeld ook bruikbaar voor de stormachtige opkomst van webwinkels. Instrumenten als bedenktijden en precontractuele informatieplichten en de regels over oneerlijke handelspraktijken hebben geleid tot een veel uitgebreidere regeling van de precontractuele fase. Waar we ons in het verleden naar aanleiding van arresten als *Baris/Riezenkamp* en *Plas/Valburg* wel bezighielden met de vraag of er gedurende de precontractuele fase al verplichtingen kunnen ontstaan tussen partijen, is dat naar geldend recht eigenlijk geen vraag meer.¹⁵ De volgende ‘golf’ van rechtsontwikkeling met een belangrijke rol voor de EU is de toenemende bescherming van mkb-bedrijven tegenover grotere ondernemingen, zowel binnen als buiten het BW. Denk aan de Richtlijn oneerlijke handelspraktijken in de landbouw- en voedselvoorzieningsketen, de Verordening Online-tussenhandeldiensten en de Digitaledienstenverordening.¹⁶

In veel bijdragen aan dit boek komen aspecten van EU-recht en de invloed van het EVRM aan de orde. Deze rechtsordes zijn de afgelopen dertig jaar verder doorge-

12. Richtlijn 2011/83/EU (Consumentenrechten) werd art. 6:230g-6:230z BW. Richtlijn 2014/104/EU (Kartelschade) werd art. 6:193k-6:193t BW.

13. Richtlijn (EU) 2019/770 (Digitale inhoud en digitale diensten), geïmplementeerd in art. 7:50aa-7:50ap BW in titel 7.1AA BW.

14. En anderzijds kunnen we ons afvragen waarom een regeling als Richtlijn (EU) 2019/633 (Oneerlijke handelspraktijken in de landbouw- en voedselvoorzieningsketen) juist niet in het BW maar in een afzonderlijke wet is beland (Wet oneerlijke handelspraktijken landbouw- en voedselvoorzieningsketen, *Stb.* 2021, 178).

15. HR 15 november 1957, *NJ* 1958/67 m.nt. L.E.H. Rutten (*Baris/Riezenkamp*); HR 18 juni 1982, *NJ* 1983/723 m.nt. C.J.H. Brunner (*Plas/gem. Valburg*).

16. Richtlijn (EU) 2019/633 (Oneerlijke handelspraktijken in de landbouw- en voedselvoorzieningsketen); Verordening (EU) 2019/1150 (Verordening Onlinetussenhandeldiensten); Verordening (EU) 2022/2065 (Digitaledienstenverordening; ook wel: Digital Services Act). Vgl. ook de bescherming van de bedrijfsmatig handelende partij door de recente invoering van titel 7.16 BW inzake franchiseovereenkomsten (*Stb.* 2020, 251).

drongen in onze manier van kijken naar het BW. Zo is de relevantie en impact van het EVRM zichtbaar in bijdragen die liggen aan de twee uitersten van ons BW. In de op Boek 1 BW betrekking hebbende bijdrage van Michels en Punselie gaat het daarbij om de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Zij plaatsen afstammings- en gezagsrecht in een mensenrechtelijk perspectief en bepleiten een nieuw en duurzaam ontwerp. Van Bochove behandelt in haar bijdrage over Boek 10 de bescherming van de door het EHRM erkende niet-persoonlijke persoonlijkheidsrechten in conflictenrechtelijk perspectief. Ook Van Deursen en Giesen besteden aandacht aan de rol die het EVRM in de dialoog tussen rechter en wetgever op het terrein van het privaatrecht speelt.

In verschillende bijdragen wordt het vizier gericht op de regelgeving van de Europese Unie. Dat geldt in de eerste plaats voor het deels rechtshistorische artikel van Van Dongen en Milo en voor de bijdrage van Wijntjens en Vranken. In de bijdrage van Berlee en Op Heij staat het snijvlak van het Europese gegevensbeschermingsrecht en Europese consumentenrecht centraal. In het artikel van Duivenvoorde en Goanta passeren de regels over algemene voorwaarden, oneerlijke handelspraktijken en digitale inhoud de revue. Schelhaas en De Graaf gaan in op de bijzondere regels voor commerciële contracten – denk aan dienstenovereenkomsten – die sinds 1992 onder invloed van het Europese recht in het BW zijn geïmplementeerd. In het aansprakelijkheidsrecht wordt de Europese invloed – zowel EU-recht als EVRM – ook krachtig gevoeld. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Wallinga waarin hij de (mogelijke) bijdrage van de bancaire zorgplicht aan de verduurzaming analyseert. En zelfs in de ‘Caribische’ bijdragen van Barbiere en Klaassen, en van Frielink en Hamers, komt het Europese (privaat)recht aan de orde: in beide bijdragen worden verschillen tussen het Nederlandse privaatrecht en dat van de Caribische landsdelen ten dele verklaard door de beperkte invloed van Europees recht in genoemde landsdelen.

Slechts in enkele bijdragen ontbreekt de Europese dimensie. Dat geldt bijvoorbeeld voor de goederenrechtelijke bijdragen in deze bundel, van Vos en Wilod Versprille over het appartementsrecht, van Van der Plank over het deelgebruik van zaken, en van Nieuwesteeg en Van Vliet over het zekerhedenrecht in de Caribische landsdelen. Niet geheel toevallig geldt dat juist op het terrein van het goederenrecht nauwelijks harmonisatie heeft plaatsgevonden.

18.3 EEN OUD RAAMWERK, NIEUWE TECHNOLOGIE EN SPECIFIEKE REGELGEVING

Sinds de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1992 hebben zich op technologisch vlak tal van ontwikkelingen voorgedaan die de wereld om ons heen flink hebben veranderd. Door de opkomst van het internet zijn innovaties als het online kopen van producten en diensten, social media en andere platforms niet meer weg te denken. Ontwikkelingen zoals de opkomst van het ‘internet of things’, de ver-

spreiding van kunstmatige intelligentie en de verfijning van blockchaintoepassingen volgen elkaar in rap tempo op. Nieuwe juridische regels die daar betrekking op hebben, zien we vaak in het consumentenrecht dat grotendeels voortkomt uit Europese richtlijnen en verordeningen. Verschillende bijdragen aan dit boek houden zich bezig met de verhouding tussen deze nieuwe technologieën, het dertig jaar oude juridische raamwerk van het BW en de technologiespecifieke regels die gaandeweg zijn ingevoerd.

Zo richten Berlee en Op Heij zich in hun bijdrage op de verbinding tussen het consumentenrecht en het gegevensbeschermingsrecht. Zij onderzoeken waar het overlapt en waar het schuurt. Zo moet een handelaar die digitale inhoud of digitale diensten aan een consument verstrekt in ruil voor persoonsgegevens aan bepaalde informatieplichten voldoen op grond van zowel het consumenten- als het gegevensbeschermingsrecht. In zo'n geval van overlap geldt volgens de auteurs dat voor de interpretatie van die plichten in het ene gebied ook de afbakening en uitleg zoals gegeven aan soortgelijke bepalingen uit het andere rechtsgebied relevant kunnen zijn. Schuren doet het in het geval van de onredelijk bezwarende bedingen en de toestemming van betrokkene als grondslag voor de verwerking van persoonsgegevens als tegenprestatie voor de levering van digitale inhoud. De auteurs beargumenteren dat de mogelijke uitbreiding van de grijze en/of zwarte lijst van onredelijk bezwarende bedingen of het buiten toepassing laten op grond van de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid slechts geringe betekenis kan hebben in relatie tot de toestemming voor de verwerking van persoonsgegevens als tegenprestatie voor de levering van digitale inhoud.

Duivenvoorde en Goanta bespreken in hun bijdrage de contractuele verhouding tussen socialmediaplatforms en hun gebruikers. Zij concluderen dat de relatie tussen platform en gebruiker zich kenmerkt door een grote mate van onevenwichtigheid, die voor een deel voortkomt uit de complexiteit en ondoorzichtigheid van de werking van deze platforms. Het BW geeft volgens de auteurs weliswaar handvatten die onevenwichtigheid aan te pakken, maar niet zonder dat dit tot allerlei tot complexe vragen leidt. Het ligt huns inziens voor de hand dat de Europese wetgever ingrijpt.

Schelhaas en De Graaf onderzoeken niet het consumentenrecht, maar het ondernemerscontractenrecht. In het eerste deel van hun bijdrage spreken zij zich uit over de hanteerbaarheid van allerlei ingewikkelde maatstaven (zoals omzetsdrempels) om te bepalen wie een kleine commerciële contractant is en bescherming behoeft. Zij concluderen dat als met gebruikmaking van het internet automatisch wordt gecontracteerd, die maatstaven onwerkbaar zijn en het recht in zijn faciliterende functie tekortschiet. De balans die zij bepleiten tussen het vertrouwde raamwerk van het vermogensrecht en de nieuwe regelgeving is dus niet primair op differentiatie maar op werkbaarheid gericht.

Ook in de bijdrage van Frielink en Hamers in Deel VI komt de rol van technologische ontwikkeling aan de orde, en dan met name in het rechtspersonenrecht. Zij

zien in de nabije toekomst een ondersteunende rol in de bestuurskamers voor artificial intelligence (AI) weggelegd. De genoemde bijdragen laten zien dat op de besproken gebieden soms sprake is van overlap en schuren, en dat soms verduidelijken en ingrijpen noodzakelijk is. Wij verwachten dat de Europese wetgever vooral meer zal gaan ingrijpen. Of overlap en schuren wordt voorkomen en duidelijkheid toeneemt, valt te bezien. De bijdragen laten nu al zien dat in de praktijk de werkbaarheid van allerlei oude en nieuwe regels onder druk staat. Die weerbaarheid zal bij meer regelgeving naar onze verwachting alleen maar toenemen. Het is te hopen dat de aandacht voor een coherent, consistent en in de praktijk werkbaar rechtssysteem niet verslapt.

18.4 EEN DUURZAAM EN CIRCULAIR BW

Rond 1992 stonden thema's als duurzaamheid en circulariteit in juridisch opzicht nog in de kinderschoenen. Maatschappelijk gezien was er zeker groeiende aandacht voor de grenzen aan onze groei. Al in 1972 werd door de Club van Rome gewaarschuwd dat als de westerse maatschappij in hetzelfde tempo bleef consumeren, binnen honderd jaar grote problemen zouden ontstaan met bevolkingsgroei en industriële productie. In het rapport 'Grenzen aan de groei' werd voor het eerst mondiale aandacht gevraagd voor de verbanden tussen economische groei, industrialisatie, milieuvraagstukken en armoede- en ontwikkelingsproblematiek. Pas in 1987 werden in het Brundtland-rapport 'Our Common Future' door de Verenigde Naties uitgangspunten geformuleerd voor een duurzame planeet. Duurzame ontwikkeling zou het middel worden om tot een duurzame samenleving te komen, aldus de Commissie-Brundtland, die stelde dat de (toen) huidige generatie in al haar beslissingen rekening moest houden met de behoeften van toekomstige generaties.

Duidelijk is dat die maatschappelijke aandacht voor het onderwerp niet al tot juridische veranderingszin uitgroeide toen in 1992 het BW van kracht werd. De urgentie werd niet zo sterk gevoeld als nu, dertig jaar later, het geval is. Pas sinds de Europese Commissie de laatste jaren politieke ambities op het gebied van duurzaamheid ontwikkelt,¹⁷ komen ook juridische vraagstukken uitdrukkelijker aan de orde en raken juristen nauwer betrokken bij het slechten van juridische drempels die het halen van duurzame beleidsdoelen belemmeren. De ambitie van de stap van een duurzame samenleving naar een circulaire economie in de nationale lidstaten, te bereiken in 2050, heeft veel pennen in beweging gebracht, ook als het gaat om privaatrechtelijke vraagstukken. Onder meer op het terrein van het goederrecht, contractenrecht, consumentenrecht, bouwrecht en aansprakelijkheidsrecht (productaansprakelijkheid, 'public interest litigation', oneerlijke handelspraktijken) is de afgelopen jaren veel te doen geweest over de juridische kaders, de

17. Mededeling van de Commissie over de *Green Deal*, COM/2019/640 final.

mogelijkheden en beperkingen van het privaatrecht om bij te dragen aan duurzaamheid en een circulaire economie. Daarbij is vanzelfsprekend steeds het huidige Burgerlijk Wetboek als uitgangspunt genomen, terwijl daarin weinig duurzaamheidsbepalingen zijn opgenomen. Het is daarom goed dat in deze bundel ook bijdragen zijn opgenomen waarin wordt vooruitgeblikt op de transitie naar een circulaire economie en welke wettelijke regelgeving daarvoor nodig is.

De bijdrage van Van der Plank gaat over de vraag of de transitie naar een circulaire economie een gewijzigde kijk op het concept eigendom vereist. Zij beantwoordt die vraag negatief. Hoewel volgens Van der Plank in de rechtspraak natrekkingsregels vaak nogal ruim worden toegepast, wat voor circulair bouwen een hindernis vormt, is zij van mening dat (op een enkele uitzondering na) we terughoudend moeten zijn met het doorvoeren van ingrijpende wijzigingen in het bestaande goederenrechtelijke systeem. Zij acht het beter om via (aanvullende) regelgeving circulariteit te bevorderen. De tweede bijdrage over dit thema is van de hand van Wallinga, die schrijft over duurzame beleggers en hun rechtsverhouding tot de financiële dienstverlener. Wallinga beschrijft dat de sterk toegenomen aandacht voor duurzame beleggingen zal leiden tot meer aandacht voor de mogelijkheden die privaatrechtelijke handhaving te bieden heeft voor deze beleggers, waarbij zij in toenemende mate een beroep kunnen gaan doen op de financiële duurzaamheidsregels van EU-origine. Voor wat betreft het BW voorziet hij dat een gestage uitbreiding van de bijzondere zorgplicht, gecombineerd met de toenemende rol die in het privaatrecht wordt toebedeeld aan bedrijven om klimaatverandering tegen te gaan, voor een uitdijende maatschappelijke verantwoordelijkheid van financiële dienstverleners op dit vlak gaat zorgen. Wallinga inspireert met zijn gedachten over de 'hybridisering' van rechtsmiddelen waardoor beleggers een beroep op uiteenlopende privaatrechtelijke rechtsmiddelen kunnen baseren op schending van (implementatie van) de financiële duurzaamheidsregels, zoals een vordering tot schadevergoeding uit wanprestatie of onrechtmatige daad. Ook Wallinga besluit met een pas op de plaats: laten we na dertig jaar Nieuw Burgerlijk Wetboek behoedzaam omgaan met het zorgvuldig opgebouwde systeem van het nationale privaatrecht.

18.5

PERSPECTIEVEN UIT DE CARIBISCHE KONINKRIJKSDELEN

Het Koninkrijk der Nederlanden bestond op het moment dat in Nederland het nieuwe BW werd ingevoerd in 1992 uit drie landen: Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba. Het nieuwe BW werd alleen in Nederland ingevoerd. In de Nederlandse Antillen en Aruba bleef vooralsnog het bestaande, oude BW van kracht, dat overigens op een aantal punten afweek van het oude Nederlandse BW. In respectievelijk 2001 en 2002 werd ook in de Nederlandse Antillen en Aruba een nieuw BW ingevoerd. Er werd voor gekozen om in grote lijnen het Nederlandse BW te volgen, maar hier en daar zijn er ook andere keuzes gemaakt. Binnen het Koninkrijk geldt op grond van artikel 39 Statuut voor het Koninkrijk der Nederlan-

den het concordantiebeginsel. Artikel 39 Statuut bepaalt dat onder meer het burgerlijk recht en het handelsrecht in de landen van het Koninkrijk 'zoveel mogelijk op overeenkomstige wijze geregeld' worden. Het schrijft dus niet voor dat het burgerlijk recht en het handelsrecht in de verschillende landen *gelijk* moeten zijn.¹⁸ Evenmin schrijft het voor dat de Caribische landen Nederland moeten volgen, zoals in het verleden wel het geval was; er is sprake van wederkerigheid, zij het dat daarvan in de praktijk niet veel terecht komt.

Er zijn dus verschillen tussen de BW's van de verschillende landen van het Koninkrijk, terwijl ook de BES-eilanden, die de status hebben van openbaar lichaam van Nederland – vaak wordt gesproken over een 'bijzondere gemeente' – een eigen Burgerlijk Wetboek hebben. In de loop van de tijd zijn (ook) de Caribische BW's aangevuld, waarbij soms keuzes zijn gemaakt die afwijken van het Nederlandse recht. De vraag die in de verschillende bijdragen centraal staat, is of deze keuzes gelukkige keuzes zijn en of de Nederlandse wetgever niet vaker moet kijken naar de keuzes die door de Caribische wetgevers worden gemaakt. Dus niet alleen de vraag wat de Caribische landen kunnen leren van Nederland, maar ook wat Nederland kan leren van de Caribische landen.

In hun bijdrage over het rechtspersonen- en personenvennootschapsrecht geven Frielink en Hamers aan dat de Caribische wetgeving regelmatig voorloopt op die van Nederland. Op bepaalde punten heeft de Caribische wetgever oplossingen bedacht voor problemen die zich in Nederland eveneens voordoen. Het is dan jammer dat hier in Nederland niet naar wordt gekeken. Dat wil overigens niet zeggen dat de Caribische oplossingen altijd overgenomen moeten of kunnen worden (denk aan Europese verplichtingen die gelden voor Nederland, maar niet voor de Cariben). Andersom bezien moeten de Caribische landen evenmin zonder meer Nederlandse regels en oplossingen overnemen. Het Caribische recht moet rekening houden met de eigenheid van de samenleving en de sociale context van de eilanden alsmede de ligging in het Caribisch gebied, met belangrijke handelspartners in de (Latijns-)Amerikaanse omgeving, waarbij ook het recht van de Caribbean Community, CARICOM, een rol speelt. Frielink en Hamers constateren niettemin dat er wat betreft het rechtspersonenrecht veelal overbodige verschillen bestaan tussen de regels in de verschillende landen van het Caribische deel van het Koninkrijk. Zij pleiten dan ook voor het instellen van een Gemeenschappelijke Wetgevingsraad. Wat het personenvennootschapsrecht betreft, zijn zij van mening dat meer concordantie wenselijk is.

De bijdrage van Nieuwesteeg en Van Vliet gaat over zekerheidseigendom. Wijn-tjens en Vranken stellen in hun bijdrage in Deel VII dat een van de meest omstreden ingrepen bij de invoering van het nieuwe BW de introductie van het fiducia-verbod betrof. In de Cariben hebben de wetgevers dit fiduciaverbod niet overgenomen, zonder de fiduciaire eigendom wettelijk te regelen, maar tegelijkertijd ook

18. Vgl. De Boer 2019, nr. 6.

een wettelijke regeling van het stil pandrecht ingevoerd. Volgens Van Mierlo was het een zegen dat de fiduciaire eigendom in Aruba (en dit zal ook gelden voor Curaçao, Sint Maarten en de BES-eilanden) bleef bestaan.¹⁹ De vraag kan worden gesteld of dit inderdaad zo is. In hun bijdrage onderzoeken Nieuwesteeg en Van Vliet de problemen die kunnen ontstaan door het naast elkaar bestaan van fiduciaire overdracht en stil pandrecht. Aan de hand van vele mogelijke casusposities komen zij tot de gezamenlijke conclusie dat het invoeren van een regeling van het stil pandrecht naast de figuur van zekerheidseigendom vele lastig te beantwoorden vragen oplevert. Hoewel die vragen niet tot jurisprudentie aanleiding hebben gegeven, wil dat niet zeggen dat er zich in de praktijk geen problemen kunnen voordoen. Beide auteurs zien dan ook geen heil in het naast elkaar bestaan van beide figuren, maar in hun conclusie leggen ze elk voor zich verschillende accenten. Nieuwesteeg zet wel vraagtekens bij het verbod op de zekerheidsoverdracht in Nederland. Hij vraagt zich af wat, gelet op de ervaringen overzee, nu zo te vrezen valt van de zekerheidsoverdracht zelf. Hij wijst er verder op dat ook het nieuwe pandrecht geen rustig bezit is. Van Vliet geeft aan dat door de complexiteit van de volledig ongecodificeerde fiduciaire overdracht het stille pandrecht te prefereren valt, ondanks dat de regeling ervan geen schoonheidsprijs verdient en een hoofd-pijnleerstuk is geworden.

Barbiere en Klaassen gaan in op de collectieve actie met een ideëel doel. De mogelijkheid om als belangenorganisatie een collectieve actie met een ideëel doel in te stellen vormt een belangrijk instrument ter verwezenlijking van de toegang tot het recht in zaken waarin dit anders problematisch zou zijn. Zowel in Nederland als in de Cariben biedt artikel 3:305a BW hiervoor een grondslag en heeft de collectieve actie met een ideëel doel bewezen in een behoefte te voorzien. Het Nederlandse artikel 3:305a BW is sinds de introductie hiervan in 1994 diverse malen gewijzigd. Hierbij zijn met name de ontvankelijkheidsvereisten die aan collectieve belangenbehartigers worden gesteld aangescherpt. De reden hiervoor is in belangrijke mate gelegen in de verplichting tot implementatie van Europees recht alsook in de behoefte meer waarborgen te bieden voor een zorgvuldige belangenbehartiging. In de Burgerlijke Wetboeken van Aruba, de BES-eilanden, Curaçao en Sint Maarten is nog altijd het equivalent van artikel 3:305a BW opgenomen zoals deze wetsbepaling in Nederland luidde in 1994. In tegenstelling tot Nederland heeft in de andere delen van het Koninkrijk dus géén verzwaring of nadere concretisering van ontvankelijkheidsvereisten voor collectieve acties plaatsgevonden. Barbiere en Klaassen brengen de rechtsontwikkeling in kaart wat betreft de ontvankelijkheidseisen voor collectieve acties met een ideëel doel en bespreken de toepassing hiervan in enkele concrete zaken binnen het Koninkrijk. Zij wijzen erop dat de Nederlandse wet (art. 3:305a lid 6 BW) de rechter weliswaar de mogelijkheid biedt om voor collectieve acties met een ideëel doel onder omstandigheden (deels) af te wijken van

19. Van Mierlo 1997, p. 25 e.v.

het in de loop der jaren aangescherpte ontvankelijkheidsregime, maar dat de ontvankelijkheidseisen niettemin voor de nodige complicaties en processueel debat zorgen. Zij werpen de vraag op of de efficiënte en effectieve rechtsbescherming die een collectieve actie beoogt te bieden met de Nederlandse wetwijzigingen steeds is gediend. Zij constateren dat de pas op de plaats die aan Caribische zijde op dit punt is gemaakt – al dan niet bewust – misschien zo gek nog niet is, althans wat betreft (sommige) ontvankelijkheidseisen voor ideële collectieve acties, in het bijzonder bij ideële collectieve acties die niet zien op schadevergoeding in geld. Voor Nederland lijkt er echter geen weg terug (ook gelet op Europeesrechtelijke verplichtingen), zo concluderen zij.

De Caribische wetgeving kent dus op bepaalde punten voordelen boven de Nederlandse. Soms is dat omdat bepaalde regelingen in Nederland eerder zijn ingevoerd dan in de Cariben, waardoor de Caribische wetgevers kunnen profiteren van ervaringen die in de praktijk en de jurisprudentie met de regeling zijn opgedaan. Hierdoor heeft de Caribische wetgever enerzijds aanpassingen achterwege kunnen laten, en anderzijds weeffouten, omissies en in de praktijk gerezen problemen met de regeling kunnen rechtekken. Een voorbeeld van dit laatste is de door Frielink en Hamers genoemde oplossing voor de zogenoemde Bas-C-problematiek betreffende aanvaardingen door een vennootschap in oprichting waardoor de vennootschap na de oprichting wordt gebonden. In andere gevallen heeft de Caribische wetgever regelingen en constructies waarover weliswaar in Nederland is gesproken in de politiek of de literatuur, maar die daar niet tot regelgeving hebben geleid, wel ingevoerd. Hierbij kan worden gedacht aan het afschaffen van de legitieme portie in het erfrecht en het bieden van betere bescherming van timesharegerechtigden door het mogelijk te maken om een onroerende zaak ook op te splitsen in deeltijdappartementenrechten.²⁰ Ten slotte hebben de Caribische wetgevers ook regelingen ingevoerd die zijn overgenomen dan wel geïnspireerd door de (Latijns-)Amerikaanse omgeving. Voorbeelden zijn de mogelijkheid om een dubbele achternaam te voeren²¹ en de regeling van de trust.²²

De Nederlandse wetgever kan dus ook wat leren van de Caribische wetgevers. Soms omdat in de Cariben oplossingen zijn te vinden voor problemen die ook in

20. Een constructie die is uitgewerkt door Mertens in zijn preadvies voor de Koninklijke Notariële Broederschap uit 1997, (Mertens 1997). Zie met verdere verwijzingen ook Bollen 2019. In de jaargang van 2019 van *Ars Aequi* stonden de blauwe pagina's in het teken van Caribisch recht. In deze bijdragen zijn meer voorbeelden te vinden van wetgeving uit de Cariben die ook voor Nederland interessant (kunnen) zijn.

21. Zie hierover met verdere verwijzingen Klik & Schols 2022.

22. Zie ook de bijdrage van Wijntjens en Vranken. De regelgeving betreffende de trust in het BW is in Aruba overigens wel ingevoerd, maar nog niet in werking getreden. Het is de vraag of dit zal gaan gebeuren.

Nederland spelen, soms omdat innovatieve regelgeving in de Cariben wel is ingevoerd en soms omdat in de Cariben is of wordt 'geëxperimenteerd'.²³

18.6 LAW AND...

Sinds 1992 heeft Rechtsgeleerdheid als academische discipline niet stilgestaan. Daarvoor kenden wij uiteraard al doctrinair onderzoek, rechtsvergelijkend onderzoek en de 'recht en...'-benadering, zoals de rechtsgeschiedenis, rechtsfilosofie, rechtstheorie, de rechtssociologie, en – hoewel die nog groeiende was²⁴ – de rechtseconomie. In de periode na 1992 zette Stolker in 2003 de juridische discipline op scherp: geleerd is zij wel, maar hoe wetenschappelijk is zij eigenlijk?²⁵ Wat volgde was een discussie over de aard en methoden van de rechtswetenschap. Een van de positieve uitkomsten van die discussie was dat in de loop der jaren binnen de academische wereld een hernieuwde belangstelling ontstond voor de empirische dimensies van het privaatrecht. Er kwam onderzoek naar de aannames in het privaatrecht over menselijk denken, beslissen en handelen, en naar de uitwerking van privaatrechtelijke regels op het handelen van ondernemingen en overheden.²⁶ Wat volgde in ons land was een langzame beweging van het verwerken van dit soort onderzoek naar het zelf ontwikkelen en uitvoeren ervan op terreinen relevant voor het privaatrecht.²⁷

Wat ons betreft hebben alle genoemde 'recht en...'-benaderingen met elkaar gemeen dat deze zelfstandig beoefend kunnen worden (en ook vaak worden), maar dat de uitkomsten daarvan ook een perspectief of reflectie kunnen bieden op, een model bieden voor, of relevante argumenten opleveren voor de analyse van het geldende recht en de ontwikkeling daarvan. Hoewel vorm en methoden van dit soort onderzoek flink verschillen, is de gemene deler in elk geval dat de onderzoekers die zich ermee bezighouden, de kennis van het privaatrecht willen verbeteren, en niet per se iets willen toevoegen aan de kennis in die andere disciplines zoals de sociale wetenschappen. Dat maakt samenwerking met die disciplines niet eenvoudig, maar de aanhoudende jurist lijkt wel te winnen. Er is 'thuis' overigens ook nog wel wat werk te verzetten zolang sommige juristen deze pogingen tot multidisciplinariteit tot methodenstrijd willen reduceren of zelfs spreken van minachting voor de rechtsgeleerdheid als volwaardig discipline.²⁸ Een pluriforme

23. Het woord 'experiment' in dit verband is van Nieuwesteeg en Van Vliet. Gekeken kan dan worden of sprake is van een geslaagd dan wel mislukt experiment. Dat laatste is volgens Nieuwesteeg en Van Vliet het geval bij het invoeren van het stil pandrecht naast het laten bestaan van de zekerheidsoverdracht.

24. Faure & Visscher 2018, p. 32.

25. Stolker 2003.

26. Gebruik van termen als *civilologie* en *empirical legal studies* riep overigens gemengde reacties op uit de hoek van de gevestigde rechtssociologie.

27. Pannebakker c.s. 2020, p. 9. Vgl. Crijns c.s. 2018, p. 239.

28. Vgl. over methodenstrijd recentelijk Tjong Tjin Tai & Verbruggen 2022, p. 4 en over volwaardigheid van de rechtswetenschap bijv. Wibier 2020, p. 885.

rechtswetenschap die niet in polariserende termen van vermeende oikofobie wordt beoefend en monodisciplinaire beoefening gewoon als een van meerdere relevante methoden ziet, klinkt wat dat betreft aantrekkelijker.²⁹

Deze ontwikkelingen binnen de rechtswetenschap hebben niet alleen betekenis voor de perspectieven of methoden die daarbinnen worden gebruikt, maar ook voor onderwerpen zoals rechtsvinding. Door die lens kijkend, valt het nodige waar te nemen.

Hebly stelt bijvoorbeeld de principiële vraag of bij serieuze schade aan de persoon de voorkeur moet uitgaan naar een veroordeling tot periodiek uitkeren van schadebedragen ter vergoeding van toekomstige schade. Artikel 6:105 BW – begroting van toekomstige schade – laat deze werkwijze toe, maar in de rechtspraak wordt hiertoe nauwelijks overgegaan. Zou artikel 6:105 BW minder ‘neutraal’ geformuleerd moeten worden en periodiek uitkeren moeten prioriteren? Hebly combineert doctrinaire, secundair empirisch-juridische en rechtsvergelijkende perspectieven. Uit elk perspectief haalt hij verschillende argumenten voor en tegen periodieke uitkering van schadebedragen. Uiteindelijk neigt Hebly naar een verandering, maar hij schetst ook belangrijke onderzoeksvragen die voortkomen uit deze analyse. De bijdrage van Hebly laat zien hoe een combinatie van perspectieven een kritische analyse van het geldende recht mogelijk maakt.

Huijer zet de context van de wettelijke gronden voor de ondertoezichtstelling uiteen en analyseert deze kritisch vanuit gedragswetenschappelijk perspectief, waarbij hij ook gebruik maakt van data die door hemzelf zijn verzameld. Uit zijn analyse blijkt dat besluitvorming over ondertoezichtstelling per definitie plaatsvindt op het snijvlak tussen pedagogiek en recht. Vanuit dat perspectief vindt Huijer het opvallend dat weinig empirische gegevens bestaan over de besluitvorming over de noodzaak tot ondertoezichtstelling. Hij maakt inzichtelijk wat wij al wel weten over de rechtspraak, en ook dat die werkelijkheid niet altijd overeenstemt met veronderstellingen van de wetgever. Hij laat ook zien dat de wetgever weliswaar recentelijk gebruik heeft gemaakt van gedragswetenschappelijke inzichten voor het juridisch kader, maar dat in die vertaalslag iets mis is gegaan. Hij concludeert dat nog steeds onduidelijk is onder welke omstandigheden is voldaan aan de juridische vereisten voor ondertoezichtstelling, en sluit af met de stelling dat een meer diepgaande integratie van de gedragswetenschappen een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan de verdere ontwikkeling van wetgeving. Interessant aan de bijdrage van Huijer is dat hij laat zien dat feit en norm in sommige gevallen dicht bij elkaar kunnen liggen en daarom in gezamenlijkheid beschouwd zouden moeten worden.

29. Vgl. over die pluriformiteit bijv. Verheij 2020, p. 2236. Interessant om te melden is dat alle inhoudelijke speerpunten uit het Sectorplan rechtsgeleerdheid 2019-2025 bol staan van multidisciplinariteit. Voor wat betreft de empirie is daar bijv. de *Netherlands Academy for Empirical Legal Studies* uit ontstaan (zie elsacademy.nl).

Het thema codificatie stond in een aantal bijdragen centraal, waarbij telkens andere perspectieven zijn gebruikt. Van Dongen en Milo werpen een rechtshistorisch perspectief op de codificatiegedachte. Zij signaleren gelijkenis tussen (periodes die voorafgingen aan en volgden op) codificatie in de vorm van de veelheid van bronnen die samenkwamen (de meerlagigheid), de instituties die betrokken waren bij de rechtsvorming, en de methoden van rechtsvinding. Ook zien zij een constante in de doelen van codificatie zoals kenbaarheid, rechtszekerheid, uniformiteit en legitimiteit. Voor dit boek is ook interessant wat zij zeggen over het streven naar overzichtelijkheid, rechtszekerheid en rechtvaardigheid. Die doelen, die volgens de auteurs overigens ook worden nagestreefd als er geen algemene codificatie bestaat, maken dat een codificatie in zekere zin slechts een momentopname is, waaromheen een proces van intensivering van rechtsvinding plaatsvindt. Zo bezien is codificatie een 'going concern' en die gedachte lijkt aan te sluiten bij de bijdrage van Van Deursen en Giesen.

In hun bijdrage geven Van Deursen en Giesen een beschouwing op het thema rechtsvinding; zij concentreren zich op de vraag of de invoering van het NBW invloed heeft gehad op de rechterlijke rechtsvorming. In hun bijdrage schetsen zij onder andere de factoren die rechterlijke rechtsvorming beïnvloeden, waarbij ze ook de methoden voor rechtsvinding betrekken. Zij maken deze analyse voor zowel de periode vóór het NBW als de periode daarna. De auteurs komen tot de bevinding dat rechterlijke rechtsvorming ook zonder de invoering van het nieuwe BW zou hebben voortgeduurd, maar dat andere methoden de overhand zouden hebben gehad.

In dezelfde 'wat als'-modus schrijven Wijntjens en Vranken over de bijdrage van Boek 3 en 6 BW aan de rechtsontwikkeling. Zij inventariseren eerst de fenomenen die ook zonder een NBW tot ontwikkeling zouden zijn gekomen; daar noemen zij bijvoorbeeld het hiervoor behandelde methodenpluralisme in de rechtswetenschap. Daarna gaan zij in op thema's die juist vanwege het NBW wel een belangrijke impuls hebben gekregen, zoals de risicoaansprakelijkheid, of een belangrijke bron van rechtsontwikkeling zijn gaan vormen, zoals de redelijkheid en billijkheid die middels gezichtspuntencatalogi is gaan functioneren als een *Fundgrube* voor rechtsvinding. Tot slot staan zij stil bij onderwerpen die de facto te weinig ontwikkeling hebben doorgemaakt, zoals de tweerelatie als centraal ordeningsbeginsel. Zij sluiten af met een bescheiden conclusie: zij zijn niet zeker dat al hun bevindingen waarheid zijn. De laatste zin van hun slotconclusie is wat ons betreft onweerlegbaar, namelijk dat de rol van de rechtspraak onverminderd groot is gebleken. Ook op de eerste dag na invoering van een nieuwe codificatie is de rechter meer dan de *bouche de la loi*.

18.7 AFSLUITING

We sluiten af. De oogst van dit vooruitgedenkbok is wat ons betreft rijk. Enerzijds is er het perspectief dat ‘alles stroomt en niets blijft’, maar anderzijds is het BW van 1992 vaak ook een orgelpunt gebleken. We zijn benieuwd wat *voortuitgedenken* zal opleveren in de jaren waarin we het robijnen en gouden jubileum mogen vieren.

VERKORT AANGEHAALDE LITERATUUR

Asser/Maeijer & Kroeze 2-I* 2015

M.J. Kroeze, H. Beckman en M.A. Verbrugh, *Asser 2 Rechtspersonenrecht. Deel I De rechtspersoon* (Mr. C. Assers handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht), 9e druk, Deventer: Wolters Kluwer 2015.

De Boer 2019

J. de Boer, *Het nieuw BW overzee. Afwijkingen in het BW van Aruba, Curaçao, Sint Maarten, de BES-eilanden en Suriname ten opzichte van het Europees-Nederlandse BW* (Monografieën BW A31), Deventer: Wolters Kluwer 2019.

Bollen 2019

C. Bollen, ‘Betere bescherming bij timeshare via het appartementsrecht in de Caribische landen van het Koninkrijk: werkt het?’, *Ars Aequi* 2019, p. 260-261.

Crijns c.s. 2018

J. H. Crijns, I. Giesen & W. Voermans, ‘A traditional lawyer’s perspective on the importance of ELS for legal scholarship’, in: W.H. van Boom, P. Desmet & P. Mascini, *Empirical Legal Research in Action: Reflections on Methods and Their Applications*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited 2018, p. 227-260.

Faure & Visscher 2018

M.G. Faure & L.T. Visscher, ‘Rechtseconomie en privaatrecht in de Lage Landen’, in E. Dirix & J. Falconis, *Interdisciplinariteit in het recht. Law and ...-bewegingen in het privaatrecht*, Antwerpen: Intersentia 2018, p. 15-40.

Klik & Schols 2022

P. Klik & F.W.J.M. Schols, ‘Concordant (namen)recht: Antilliaans recht mag naam hebben’, *WPNR* 2022/7371, p. 397-402.

Mertens 1997

R.F.H. Mertens, ‘Appartementsrecht en timesharing/deeltijdgebruik’ in: *Naar een vernieuwd appartementsrecht*, Lelystad: Koninklijke Vermande 1997.

Van Mierlo 1997

A.I.M. van Mierlo, ‘De ontwikkeling in de jurisprudentie van een buitenwettelijk zekerheidsrecht’, *Spes Victoriae* 1997, jaargang 1 nummer 4, p. 25-30.

Stolker 2003

C.J.J.M. Stolker, ‘“Ja, geléerd zijn jullie wel!” Over de status van de rechtswetenschap’, *Nederlands Juristenblad* 2003/15, p. 766-778.

Tjong Tjin Tai & Verbruggen 2022

T.F.E. Tjong Tjin Tai & P.W.J. Verbruggen, 'Onderzoeksmethoden in de rechtswetenschap. Over pluraliteit en vernieuwing', *NJB* 2022, p. 4-12.

Pannebakker c.s. 2020

E.S. Pannebakker, S. Voskamp, W.S. de Zanger & H. Pluut, *Onderweg naar morgen – een inventarisatie van empirische onderzoeksmethoden in juridisch onderwijs*, Platform Empirical Legal Studies 2020.

Verheij 2020

A.J. Verheij, 'Voor de rechtbank staat een been. Over de aard en de taak van de rechtswetenschap', *NJB* 2022, p. 2228-2236.

Wibier 2020

R.M. Wibier, 'De taak van de rechtswetenschapper', *NJB* 2020, p. 883-887.